

Arany János: Elbeszélő költemények

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Török Zsuzsa

Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 1075 l.

Hogy egy életmű vagy műfaj aktualitása – divatos szóval: párbeszédképessége – mennyire nem kritikus asztaloknál dől el, arra látványos példa volt a verses regény ezredforduló utáni újjáéledése. A közelmúltban váratlanul elhunyt Térey János *Paulusa* nemcsak két korszak (Puskiné és a miénk) között mutatott fel hasonló vonásokat, hanem Arany Jánosnak a verses regénnyel való épp százötven évvel azelőtti kísérletezésére is ráirányította a figyelmet.

Az új Arany kritikai kiadás (*Arany János Munkái*) második vaskos kötete, az *Elbeszélő költemények* – itt érvényes a közhely – régóta érzett hiányt pótol a 19. századi filológiában. A szerkesztő, Török Zsuzsa nagyszerű munkája 1075 oldalon mutatja be az Arany-életmű címben megjelölt részét; a főszövegek majd’ 800 oldalt tesznek ki (lapalji szövegkritikai jegyzetben követve a változatok eltéréseit), a jegyzetapparátus pedig több mint 200 oldal terjedelemben segíti a szakmai tájékozódást. Hadd szögezzem le mindjárt az elején, hogy az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében Korompay H. János vezetésével készült sorozat új kötetével a szerzőhöz hű, a mai irodalom(tudomány) hagyományszemléletének megfelelő, a szakma elvárásait messzemenően kielégítő munka született. A kiadás minőségéért ezen túl a gondos lektori és kiadói munkát illeti elismerés.

„My way is, to begin with the beginning” – mondja Byronnal a *Bolond Istók* elbeszélője. Az ismertetést is érdemes a legelején, a címmel kezdeni. Könnyű lenne a recenzens dolga, ha úgy folytathatná, hogy az új Arany János kritikai kiadás *Elbeszélő költemények* című kötete Arany János el-

beszélő költeményeit tartalmazza. Tudjuk azonban, hogy maga az Arany-életmű és annak bonyolult hagyományozódása aligha tesz lehetővé ilyen élesen meghúzott határokat a műnemek között. Az elbeszélő költeményekként kezelt Arany-szövegek tartománya meglehetősen csipkézett határvonalú. Az ebből következő kérdésekkel természetesen a szerkesztő is alaposan számot vet a jegyzetek bevezetőjében, fogok is utalni meglátásaira. Az ottani, időben visszafelé haladó gondolatmenet követése helyett azonban itt csupán a szövegcsoport kialakulásának három döntő aktusára emlékeztetek. Három különböző státuszú, de az Arany-oeuvre hagyományozódásában kiemelt jelentőségű kiadásról van szó (nem időrendben haladva): az 1867-es *Összes költeményekről*, az 1888–89-ben megjelent *Hátrahagyott iratok és levelezés* kötetéről, valamint az 1883-as *Összes munkáiról*.

A jelen kötetben sorakozó szövegek egy részének első recenzense maga a költő volt. Amikor 1867-es *Összes költeményeinek* utolsó, hatodik kötetébe összegyűjtötte a megelőző kötetekből kihagyott alkotásait *Elegyes költői darabok* címen, apológiaszerű *Előszót* írt hozzájuk. Ebben – némileg félrevezető módon – töredékeknek nevezi őket, holott nagyjából harmaduk befejezett alkotás. Mások mellett a *Rózsa és Ibolya*, a *Losonczy István* vagy a *Vojtina-levelek* tehát más okból kerültek az *Elegyes darabok* közé. Az egész előszó Arany egyik legértékesebb esztétikai önreflexiója, így tartalma jól ismert. „Hajtott a munkaöszton, de nem találtam irányomat. Az a derült nagyobb munka, melyben 1848 előtt hős-idylli képeket kezdtem rajzolni (Toldi), elvesztette rám

varázsát; más, kedélyemhez és az általános hangulathoz illőbb tárgyat kelle keresnem.” – Érezhető, hogy ezzel a markáns önértelmező gesztussal Arany nem leválasztotta, hanem elválaszthatatlanul hozzákapcsolta az *Elegyes darabok* elbeszélő költeményeit az 1850-es évek eleji pályaszakaszhoz, amelyben nagyjából keletkeztek.

A jelen edícióba került szövegek másik csoportját először a költő fia mutatta be az irodalmi nyilvánosságnak a *Hátrahagyott iratok és levelezés* első kötetében (*Hátrahagyott versek*). Ide tartoznak többek közt *Az öldöklő angyal*, az *Édua* és *Az utolsó magyar*. Az utóbbi, amely a magyarság Ázsiában maradt részének pusztulásáról szól, és az utolsó eredeti darabja e kötetnek, 1858-ban keletkezett. Tompának írott levele szerint a befejezetlenül maradt kiséposz egy újabb alkotói válság dokumentuma: „Aztán kerestem, miben találnék még érdeket a világon. Sokszor csekélység hozott pillanatnyi szórakozást. Egy nagy súly nehezült még lelke-men, azon meggyőződés, hogy én többé nem vagyok képes költői művet alkotni. Próbáljuk meg. Kezdtém valamit s folytatom még ma is; naponkint – nulla dies sine linea – egy-két sort írva, de jót, vagy legalább olyat, mi teljesen kielégít. Be végzem-e? azt nem tudom.” (Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1858. febr. 9., AJÖM XVII, 153.)

Az eddigiekben felidézett két kötet és a bennük olvasható két előszó, az *Elegyes költői darabokban* Arany Jánosé, a *Hátrahagyott versekben* Arany Lászlóé, megkerülhetetlenek, ha az *Elbeszélő költemények* szövegkorpuszának határaival akar számot vetni az ember. Ugyanakkor még mindig nem adnak választ minden kérdésre, amelyek a hagyomány szentesítette klasszifikációt érintik. Például arra, hogy a gyakran együtt és az anekdotikus mese típusaiként emlegetett *A fülemile*, *A bajusz* és *A jóka ördöge* közül miért éppen ez utolsó került az *Elbeszélő költemények* közé, vagy hogy a *Szent László* és a *Szent László füve* útjai miért váltak ketté,

amikor mindkettő az 1856-os *Kisebb költemények* darabjaiként kezdte pályafutását? Ráadásul, minthogy Arany poétikájának lényegi vonása a változatos megszólalás-módokkal való kísérletezés, így a *Kisebb költemények* között számtalan bizonytalan műfajú vers szerepel. Maga írja Erdélyinek híres antikritikájában: „Az a czim: Kisebb költemények, nem azt tette nálam: lyrai darabok: van ott sokféle faj.” (AJÖM XVI, 756.)

Ezen előzetesen felmerülő kérdések zömére a harmadik kitüntetett helyen, az életmű utolsó, még Arany hitelesítette kiadásában találjuk meg a választ. Az *Összes Munkái* 1883-as posztumusz edícióját Arany László tanúsága szerint még atyja rendezte sajtó alá. Bár a szempontjait nem ismerjük, biztosra vehetjük tehát, hogy az anyag elrendezésében a szerző szándéka érvényesült. A nyolckötetes *Összes Munkái* sorozat 3. és 4. kötetében került először közös főcím alá a jelen kötet minden befejezett alkotása, tehát mindazok, amelyeket a 19. század vége óta a két trilógiától (*Toldi*, *Csaba*) elkülönítve „elbeszélő költeményekként” tart számon az irodalomtörténet.

Az Arany-életmű elrendezésének majd' másfélszáz éves hagyományában tehát e tekintetben az *ultima manus* elve érvényesül. Nem tért el ettől lényegesen a Voinovich-féle kritikai kiadás elbeszélő költeményeket tartalmazó III. és a töredékeket is hozó VI. kötete sem. A töredékek különválasztásának jogosságát már akkor is vitatta a szakma. Mára egyetértés alakult ki abban, hogy a befejezetlen alkotások – részben még a költő, részben a fia által kiadott – darabjai, valamint a műfordítások az életmű többi szövegével együtt kezelendők. Így körvonalazható az a döntés, amely sorozatszerkesztő, a szerkesztő és a munkacsoport tagjainak konszenzusával megállapította a korpusz határait. Idézem a bevezetőből a döntés szempontjairól szóló részt: „Jelen kötet korpuszának megállapítását tehát egy olyan műfaji szempont határozta meg,

amely a kiadási hagyományban már Arany élete utolsó nagy kötetkompozíciójában is jelen volt és némileg érvényes maradt Voinovich Géza kritikai kiadás sorozatának szerkezeti elgondolásában is” (779–780).

Az új kritikai kiadás tehát folytatója egy másfél százados kiadási tradíciónak, hiszen megőrzi a hosszabb elbeszélő költemények Arany által megteremtett egységét, de megújítja is abban a tekintetben, hogy e legnagyobb részét az 1850-es évek elején keletkezett műveket visszahelyezi abba a kontextusba, amelynek a befejezetlenül maradt kísérletek és az elbeszélő költemények fordításai is természetes részei.

A bemutatott kötet érintettsége miatt itt térek vissza az *Elegyes darabok* előszavának híres hasonlatához: „Mint a patak, melynek útjába sziklatömbök hengerültek, egyszerre irányát veszti: egy része tóvá tesped, más része több ágra szakadva keresi a kifolyót, de különböző szerencsével; némely ágacska vékony hegyi csurgó alakjában menekül, más vadvíz gyanánt bukkan elő, más, egy darabig futva, posványnyá lapul, vagy iszap és fönvéntalajban vész el: úgy voltam én.” A Török Zsuzsa szerkesztette kötet egyik legfontosabb eredménye a hasonlat szerinti vízrajzi formák, vagyis e nagyarányú költői kísérletezés egy kötetben való és eddigi legpontosabb bemutatása.

Az eddigiekben részletezett elvek mentén felvett szövegeket a kötet keletkezésük időrendjében közli. A huszonhat műalkotás több mint három évtized termése az 1847. február 21-ére elkészült *Rózsa és Ibolyától* az utolsó évek valamelyikében keletkezett *Bóka Bandi* töredékéig. A felvett művek túlnyomó többsége ugyanakkor a *Toldi* és a nagykorosi balladák közötti pályaszakaszban született – kivéve természetesen a későbbi szövegváltozatokat és a folytatásokat, így például a *Bolond Istók* 1873-ra befejezett második énekét.

A kiadás egyik legfontosabb módszertani újdonsága, hogy nem tekinti céljának

egyetlen érvényes főszöveg megállapítását, hanem – ahol kézirat rendelkezésre állt – felkínál egy, a kéziraaton alapuló párhuzamos szöveget is. Így néhány kivételtől eltekintve szinoptikus kiadást valósít meg, vagyis elválnak egymástól a kötet páros és páratlan oldalai. A páros oldalon közölt főszöveg alapja a kézirat, a párhuzamosan futó főszövegé pedig a legjelentősebb Arany által autorizált kiadás, vagyis az 1867-es *Összes költemények* változata; ha itt nem szerepelt a mű, akkor pedig az 1888-as, Arany László által kiadott *Hátrahagyott versek*. E szinoptikus közlésnek köszönhetően jobban ráláthatunk az egyes művek genezisére, Arany alkotói módszerére, megfontolásaira, legyen szó akár a *Rózsa és Ibolya* stílári javításairól vagy *A nagyidai cigányok* elhagyott versszakairól. Jelentős különbség az is, hogy míg Voinovich modernizálta a szövegek helyesírását, addig az új kiadás betűhív közlésre törekszik a helyesírásnak korjelölő, jelentés-meghatározó szerepet tulajdonítva.

A kritikai jegyzetapparátus mélységét és fölépítését az egyes szövegek kapcsán érzékeltetem néhány példán keresztül. Az elbeszélő költemények első darabja, a *Rózsa és Ibolya* kiemelt helyet foglal el Arany költői indulásában. Az alcímében népmeseként megjelölt mű Arany első nyomtatásban megjelent költeménye. Egy évvel tehát az *Életképekben* publikált prózai elbeszélése (*Egy egyszerű beszélyke*) után és a *Toldi* kéziratának kirobbanó sikerével egy időben, még Petőfi üdvözlő levelének kézhez vétele előtt már egy folklór műfaj irodalomba emelésével kísérletezett, amely poétikai szempontból egyértelműbben valósítja meg az irodalmi népiesség programját a díjnyertes kéziratnál. Legalábbis Arany akkori véleménye, esztétikai elképzelései szerint. Arra a beszédes tényre, hogy Arany nem csupán a szabadságharc után, de közvetlenül a *Toldi* megírását követően elkezdett más elbeszélői hangokkal és műfajokkal kísérletezni, már Nyilasy Balázs és Szilágyi Márton Arany-

könyvei figyelmeztettek. A keletkezéstörténeti jegyzet részletesen bemutatja ezt a mozgalmas időszakot, három szempontot emelve ki belőle. Egyrészt a kurrens folklorisztikai szakirodalomra is támaszkodva valószínűsíti, hogy a költő a szóbeliségből ismerte a népmese-szüzsét, és ennek kapcsán Arany műfajválasztását hozzákapcsolja az Arany család „népmese-használatának” kérdéséhez. Másrészt szintén a folklor tudomány eredményeire alapozva tisztázza a szüzsé nemzetközi mesetípológiai helyét. (Ez a tündérmesék között a „Magic Flight” típust jelenti a 2004-es Hans-Jörg Uther-féle mesekatalógus szerint.) Harmadrészt rekonstruálja a költő változó megítélését saját művéről. Míg ugyanis Arany kezdetben mint eredeti népmesét a *Toldinál* is jobbnak érezte a *Rózsa és Ibolyát* (Arany János Tompa Mihálynak [Elveszett] [Nagyszalonta 1848. január vége], AJÖM XV, 175), addig a *Kisebb költemények* 1856-os kiadásába már föl sem vette, amit Szász Károlynak úgy indokolt meg, hogy „e mesét idomtalan külsője miatt önként hagytam ki” (Arany János Szász Károlynak, Nagykőrös, 1856. máj. 7., AJÖM XVI, 696). 1867-es *Összes költeménye* között is csak az *Elegyes darabok* kötetébe vette föl, átdolgozva az első, *Pesti Divatlap*beli megjelenés szövegét. A kiadás szinoptikus formában közli ezt a két változatot, ami nagy nyereség, hiszen a stiláris változtatások Arany művészi gyakorlatának és a népiességről vallott felfogásának húsz év alatti változásáról is hírt adhatnak.

A *Szent László füve* – az első címváltozat szerint: *A keresztfü* – két kéziratral szerepel a kötet textológiai apparátusában. Az egyik a Nagykőrösön őrzött fekete tintás autográf kézirat, amelyet 1899-ben Arany László özvegye ajándékozott a nagykőrösi református gimnáziumnak. A másik az a kolozsvári kézirat, amely az elmúlt évek Arany-filológiájának talán legfontosabb nyeresége, és amelynek felszínre kerülésében a szerkesztőnek, Török Zsuzsának is kitüntetett sze-

repe volt. A *Kisebb költemények* tisztázataul készített, illetve részben készített kéziratot Szilágyi Márton mutatta be egy tavalyi tanulmányában, és Aranyon kívül négy másolót különített el, amelyek egyike Tolnai Lajos volt. Az Arany által átnézett és ellenőrzött kéziratot kötetben a *Szent László füve* Arany kézírásával szerepel. A filológiai jegyzetek részletesen ismertetik a dögvészre hite által gyógyírt szerző szent király mondájának lehetséges forrásait is.

A *Murány ostroma* kapcsán a jegyzetek figyelmeztetnek arra a hangsúlyeltolódásra, miszerint a történet reformkori feldolgozásaiban Gyöngyösi barokk költeményétől eltérően nem Wesselényi hőstette, hanem Széchy Mária alakja kerül a középpontba. A kiadás szerkesztője saját kutatási eredményeire alapozva meggyőzően ajánl föl egy olyan értelmezést, amely szerint ezekben a feldolgozásokban – így Petőfiében és Aranyéban is – a női szerep kérdése válik hangsúlyossá. A fogadtatástörténeti jegyzet fontos nővuma, hogy bemutatja a költemény egyes részleteinek ponyván való továbbélését. A leleményes Bucsánszky Alajos ugyanis öt Arany-mű hosszabb részleteit hasznosította – vagyis vette át pusztán a nevek kicserélésével – saját, Thököly Imréről szóló történetének előadásához.

A *Katalin* keletkezéstörténeti jegyzetei tisztázzák Arany lehetséges forrásainak kérdését, és visszautalnak Szilágyi István szerepére még a *Murány ostroma* keletkezésében, hiszen az általa akkor ajánlott byroni minta itt fokozottan érvényes.

A *Bolond Istók* jegyzetanyagából csupán a fogadtatástörténet egy részletét emelem ki. „Noha a költemény névtelenül jelent meg, a Csokonai Lapok augusztus 28-i pápai levelezője végül leleplezte Aranyt. A leleplezésre már Kardos is felhívta a figyelmet, ám egy apró tévedéssel: a leleplezés ugyanis nem az első (mint ahogy ő állította), hanem a harmadik közlemény után, a negyedik közleménnyel egy lapszámban történt meg. A pápai

»Rendes levelező« a lap *Vidéki élet* c. rovatában a pápai városképről írt beszámolójában jegyezte meg a következőket: »Különös újdonságul irhatom önnek Szerkesztő, hogy bizonyos német Thalia papjai betekintének Pápára, mint Arany „Istók”-ja Debrecenbe, de egészen ellenkező szerencse- és kedvességgel mint ez.« (CsokonaiL, 1850/18, aug. 28., 136.) Az idézett részben Arany nevéhez, a pápai levelezőnek szánt válaszként a szerkesztő a következő lábjegyzetet fűzte: »Őn a mellett, hogy igen élcés, nagyon *találékony*, a sötétben is *meztalálja az aranyat*. Szerk.«” (899.)

Érdekes Arany viszonya a 19. században irodalmi témává vált Perényi Gábor-történethez, amelynek fő motívumai a szerelemföltés és a házastársi hűség kérdése. Nagykőrösre való költözésükkor sógorának átadott ugyanis két befejezett színművet – az egyik a Perényiekről szólt –, azzal, hogy elolvassván vesse tűzbe, amit Ercsey Sándor saját beszámolója szerint sajnálatos módon meg is tett. A jelen kötetben közölt rövid *Perényi* című töredék szerint az epikai kidolgozással is próbát tett a költő.

A IV. László király és egy kun leány tragikus szerelmét elbeszélő *Édua* az Arany-költészet erotikumának is fontos példája. Arany László tanúsága szerint az idős költő a *Toldi szerelme* befejezése után ezt és *Az utolsó magyar* című töredéket újból elővette, s akkor írta meg utolsó szakaszaikat. Ez azért is figyelemre méltó, mert mindkettőben központi motívum a szerelem és a közösség szabályainak, érdekeinek konfliktusa, s mind *Édua*, mind a magyar vezér, Ogmánd leánya szívében a szerelem diadalmaskodik, amiért mindkettő a közösség áldozata lesz.

Arany elbeszélő költeményei kevés kivételtől eltekintve a magyar múltból veszik tárgyukat, így a kötet jegyzeteinek egyik legfontosabb feladata volt a művek történeti forrásainak minél teljesebb és körül-

tekintőbb bemutatása. Kiemelendő, hogy a szerkesztő itt nem csupán 150 esztendőnyi Arany-filológia megállapításait mérlegelte és vetette össze Voinovich immár hetvenéves jegyzeteivel, hanem saját kutatásai alapján is kiegészítette az Arany számára potenciálisan elérhető irodalom körét. Így a kötetben a műcsoport forrásainak mindedig legteljesebb elemzését kapjuk.

Arany sokirányú kísérletei a történelmi elbeszélés megteremtésére arról tanúskodnak, hogy a költő a történelmi múltat differenciáltan látta. Egyes korszakai különböző minőségeket jelentenek, eltérő értékek köré szerveződnek, és más-más módon közvetíthetők – legyen szó műfajról, nyelvi megformáltságról vagy epikus dimenzióról. Ez a történelemszemlélet rokonítható azzal a történelemfilozófiával, amely szembefordul a klasszikus haladáselmélettel, s Herder nyomán a magyar esszéahagyományban is visszaköszön Kölcsey és Erdélyi Jánoson keresztül, az emberi életkorok analógiáját alkalmazva a nemzeti közösség történetének szakaszaira.

És persze Aranynak csupán az egyik szeme van a történelmi múlton, amikor elbeszélő költeményeit létrehozta. Útkeresése – amint arra Szörényi László tanulmányai, Tarjányi Eszter monográfiájának részletei fényt vetettek – a vergiliusi mintától és az eposz műfajától Byron és a verses regény művészi kiaknázásának irányába tart. A mindössze néhány alkotói év alatt kipróbált korok, források, „epikai hitelek”, műfajok és nyelvi regiszterek sokasága számos különmemű, töredékben is klasszikus alkotást eredményezett egy nagyarányú kísérletezés keretében. Ezt a kísérletező Aranyt rajzolja ki minden sorozatbeli társánál élelőbb az *Elbeszélő költemények* kötete.

Kardeván Lapis Gergely